

Kovács Gábor: *Az értelmiség útja – hova is?**

/Submitted version, accepted without substantial change. In: Liget: In: Liget, XXVII. évfolyam 7. szám (2014), ISSN 0238–7565, 81–88. (affiliáció nélkül), 81–87. Recenzeált mű: Kiss Lajos András: *Értelmiség az ezredfordulón. Hatalom és erkölcs*. Budapest: Liget, 2014./

Hát az osztályhatalomhoz – válaszolta meg a kérdést Szelényi Iván és Konrád György a hetvenes évek elején írt, utóbb a magyar szamizdat irodalom bestsellerévé váló könyvének címe. A műnek egy laponként lefotózott, és néhány napra kölcsönkapott példányát nagy élvezettel olvastam egyetemistaként – leendő értelmiségiként – valamikor a nyolcvanas évek elején, az Eötvös Kollégiumban. A hivatalos vulgármarxizmus hivatalos teológiai dogmájával szemben – mely szerint a progresszív értelmiség nem osztály, hanem réteg, az uralkodó osztály minőségben regnáló munkásosztály hű szövetségese – a két szerző gondolatmenete üdítően eredeti volt. A marxi és max weberi fogalmi apparátust ötvöző érvelés azt igyekezett bizonyítani, hogy az értelmiség történelmi pályáive a középkori rendi státuszon és a kapitalista társadalom réteg-pozícióján keresztül a létező szocializmusban uralkodó osztály formájában beteljesülő metamorfózisig vezetett. Így lett a végállomás – na persze távolról sem mindenkinek! – a tervhivatal, állapítja meg Szelényi és Konrád teóriáját elemezve Bence György.

Nyilvánvaló, hogy az értelmiség világtörténelmi odüsszeáját megrajzoló szerzőpáros a közép-kelet-európai értelmiség egyfajta önreflexióját írta meg, a könyv hangvétele, s konklúziója egyaránt a hamvába holt 68-as magyar reform utáni Kádár-rendszer *Zeitgeist*-jének lenyomatát hordozza, mintegy eleven cáfolatát adva a Mannheim-féle szabadon lebegő (*freischwebende*), univerzális igazságokig eljutó, a konkrét társadalmi körülményektől elszakadni tudó értelmiségiről szóló teóriának. Ám a kontextus-függőség alighanem elkerülhetetlen, különösen amikor egy értelmiségi értelmiségtörténetet ír, bizonyos értelemben saját magát téve reflexió tárgyává. Kiss Lajos András új tanulmánykötete, az *Értelmiség az ezredfordulón. Hatalom és erkölcs* nem szisztematikus értelmiségtörténet; a szerzőt inkább érdekli a jelen, mint a múlt – a történelmi perspektíva azért szükségképpen jelen van –, mindenekelőtt a korunk értelmiségi léthelyzetét leíró értelmiségi teóriák izgatják. Aztán – olvasva az egymás után sorjázó esszék füzérét – az is kiderül, hogy nem önmagáért érdekli ez a probléma. Valójában korunk globális kapitalizmusának természetét firtatja, azt, hogy miképpen ragadható meg ez a Próteusz-szerű, az elemzések hálójából mindig kicsúszó

* A szerző az MTA BTK Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa

fenomén; az értelmiségi lét dilemmáit tárgyaló elméletek kontextusát ugyanis ez adja. A finoman kimunkált elemzések mögött – egyáltalán nem tolaikodó módon, de azért határozottan – kirajzolódik egyfajta gondolati pozíció, egy kultúrkritikai attitűd, amely egyaránt táplálkzik a globalizált világ anomikus valóságából és annak lokális manifesztációjából, a sajátosan magyar nyomorúságból. A szerző innen veszi szeműgyre a világot. Nem is igen lenne ez lehetséges másként.

A kiindulópon az, hogy miként határozható meg ez a sajátos állatfajta – ahogyan Kiss Lajos András fogalmaz – ez a „lehetetlen kategória”, az értelmiségi. Hiszen ha akarjuk, egyaránt annak tekinthetjük a szibériai sámánt, az antik szofistát, a középkori klerikust, vagy éppen a 18. századi felvilágosodás filozófusát. Ebben a megközelítésben az értelmiségi szimbolikus tudás birtokosa, univerzális igazságok felfedezője és őrzője, a morál és a társadalmi igazságosság kérdéseinek felkent főpapja; egyszóval olyasvalaki, akinek az értékekkel van dolga. Ez elterjedt – s a posztmodern világállapot beharangozása előtt – relevánsnak tetsző megközelítés volt. Julien Benda ebből a pozícióból beszélt az írástudók árulásáról, arról hogy azok hűtlenné váltak a rájuk bízott értékekhez, de nem túl nehéz példát hozni a két világháború közötti magyar gondolkodástörténetből sem erre az álláspontra. Németh László vagy éppen Bibó István teóriája egyaránt az értékőrző értelmiségi figurájával dolgozik. Az írástudó kötelessége az, hogy irányt mutasson, védelmezze a rábízott értékeket, egyszóval ott álljon a szellem őrtornyában s fűjja meg a kürtöt, ha közelednek a barbár seregek. Bibó István szép megfogalmazásában az elit dolga az, hogy szellemi-morális értékeket állítson elő, gondozza azokat, s végül tegye ezeket hozzáférhetővé a társadalom többi tagja számára. Németh László koncepciója a minőségyszocializmusról valójában egy értelmiségi társadalom víziója; 1935-ös, *Kapások* című utópikus esszéjében olyan kommuna képét rajzolja meg, ahol szellemi és fizikai munka a napi teendők végzése közben harmonikus egésszé lesz, s ahol a szőlőmunkások metszés közben Keats-et szavalnak, esténként pedig görög drámákat olvasnak eredetiben.

A baj csak az volt ezekkel a naivan optimista koncepciókkal, hogy a 20. század – egyébként 19. századi gyökerű – totalitárius ideológiáihoz bizony nem kevés közük volt értelmiségieknek, akár mint azok szerzői, akár mint azok terjesztői. Nyilvánvalóan ez a történelmi tapasztalat – no meg az univerzális értékek iránti jellegzetesen posztmodern gyanakvás – indokolja a Kiss Lajos által gyakran idézett Zygmunt Bauman ellenérzését a klasszikus modernitás törvényhozó értelmisége iránt, s fordul rokonszenvvel a tolmács értelmiségi felé, aki nem akar valamiféle privilegizált tudás birtokosának szerepében tetszelegni; beéri azzal, ha közvetíthet a különböző tradíciók, értékek, életformák között.

Mindazonáltal ennek a vonzónak és nagyvonalúnak tűnő pozíciónak is megvan a maga hátulütője. Mindenekelőtt az, hogy az univerzális értékek, s az általában hozzájuk kapcsolódó eurocentrikus civilizációs sovinizmus – merthogy ezek az értékek egy partikuláris civilizációs fejlődés termékei – elutasításának megvan a maga kínos következménye. Kérdéssé válik a magukba zárkózó mikrokultúrák közötti kommunikáció. Hogyan működhet egy zárt monaszokból álló társadalom? Valamiféle, az alapértékekre vonatkozó végső konszenzus nélkül ugyan miféle tartalmakat közvetíthet az értelmiségi-tolmács azok között, akik jó esetben közömbösek egymás iránt, miközben mindig fennáll a veszélye annak, hogy ez az érdektelenség konfliktus-szituációban gyűlöletbe és agresszióba csap át? Kiss Lajos András teljes joggal mutat rá arra, hogy az univerzalizmust elutasító, a konkrétat és a helyit preferáló, a konkrét szituációkban megjelenő konkrét igazságtalanságok orvoslását célul kitűző posztmodern értelmiségi attitűd nemigen tud következetes lenni; újra és újra kénytelen narratívájába visszacsempészni azokat az univerzálisokat, melyeket elvileg – mint a totalizáló természetű, a felvilágosodásból származó beszédmód örökségét – elutasít. Mert hát hogyan is lehetne kiállni egy sajátos embercsoport jogainak megsértése mellett, ha eközben nem azt mondjuk, hogy ezek a jogok másokhoz hasonlóan őket is megilletik?

Értelmiség, hatalom, erkölcs – a három fogalom nagyon világosan kirajzolja azt az erőteret, amelyben a kötet tanulmányai mozognak. Bármely történelmi időpontról vagy helyről legyen is szó, nem kerülhető meg az értelmiség és hatalom viszonyának problémája. A végső kérdés, a maga lecsupaszított formájában végül is mindig az, hogy miként pozicionálja magát az értelmiség a hatalommal szemben, s eközben mi lesz a sorsa azoknak a morális töltettel bíró értékeknek, amelyeknek a védelme ennek a sajátságos, magát mindenben illetékesnek érző, időnként – valljuk be – meglehetősen elviselhetetlennek tetsző emberfajtának?

A probléma az európai kultúra gyökereihez nyúlik vissza. Az arcehtípus – annyi máshoz hasonlóan – itt is görög. Mi másról szól Platón története a filozófus királyokról mint az értelmiség és a hatalom viszonyának egyik – tragikus következményekkel terhelt – megoldási módjáról? A filozófus nem elégszik meg az éceszgéber pozíciójával, azzal, hogy sűgjon a hatalomnak – ami egyébként Platónnak sem igazán 'jött be', hiszen a szürakúzai türannosz politikai tanácsadójából rövid idő alatt rabszolgapiaci árucikké vált –, hanem úgy dönt, hogy ő maga lesz a hatalom, a törvényhozó. A koncepció görög változata azért tanulságos, mert a görögök még nem folyamodtak a moralizáló ideológiák álrühájához; őket még a legkevésbé sem zavarta, hogy a király meztelen. Miért is lett volna ez probléma abban a kultúrában, amely feltalálta a meztelen emberi test esztétikáját? Ha elfogadjuk, hogy az

emberek különbözőek, s a társadalom egymástól különböző részekből álló organikus egész, akkor miért volna baj az, ha filozófusok – akik – mint azt Kiss Lajos András többször is hangsúlyozza – per definitionem értelmiségiekk, s leginkább értenek az ilyesféle dolgokhoz, mondják meg, hogyan is kell kinéznie az ideális államnak? A kereszténység megjelenésével aztán a dolog némileg problematikusabb lesz, hiszen a hatalomnak immáron morális érvekkel is igazolnia kell magát. A Platón-féle koncepció, a filozófus-királyok államának modern megvalósulási formája, mondja – nagy vitákat gerjesztve – Karl Popper, a totalitarizmus, amelyben az ideológiagyártó értelmiség birtokon belülre – vagyis hatalomba kerülve – kimutatja a foga fehérét, és a felvilágosodás szép álma az egyetemes emancipációról egyetemes zsarnokságként ölt testet. (Ez persze csak a vörös totalitarizmusra érvényes, hiszem a barna változatnak éppenséggel az emancipációs narratíva elutasítása, az emberi fajok hierarchikus mivoltát deklaráló fajelmélet a kiindulópontja. Értelmiségieknek azért itt is volt némelyes szerepe; részint a fajelméletek kiötlőiként, részint hosszabb-rövidebb ideig a hatalom vonatán utazó *mitfahererként*: gondoljunk csak Carl Schmittre, vagy Martin Heideggerre!)

A hatalomba jutott értelmiségi azonban megszűnik értelmiségi lenni: elkerülhetetlenül a a hatalom szakemberévé, hatalom-technikussá válik, lépésről lépésre feladja a tarnszcendens értékekhez való ragaszkodását. És még jó ha így tesz: minél inkább ragaszkodik hozzájuk, annál nagyobb az esély, hogy kormányzása vérbe és erőszakba torkollik. A totalitáris rendszerek története az bizonyítja, hogy a korrupció és a bürokratizálódás paradox módon éppenséggel a hatalom emberszabásúbbá váláshoz vezet. A legrosszabb opció – eltekintve az értékmentes hatalomtechnikusi mivoltot tökélyre fejlesztő Sztálintól – a Robespierre-féle idealista értelmiségi, aki az embertelenséget az emberiség nevében gyakorolja. Platón elképzelt filozófus-királyai még nemigen akartak senkit sem megváltani; vonakodva, polgártársaik unszolására vállalják el a terhes funkciót, bár persze – amint azt Hannah Arendt a maga Platón-interpretációjában hangsúlyozza – elsődleges motivációjuk nagyon is önző: egyszerűen szeretnék biztosítani maguknak a további nyugodt filozofálás lehetőségét.

A klasszikus modernitás viszonyai között a transzcendens értékeket védő írástudó *kritikai értelmiségiként* jelenik meg; Ennek egyik változata, a Sartre-féle elkötelezett értelmiségi szerepe, persze számos buktatót rejt magában, hiszen – amint arra Kiss Lajos András rámutat – éppen magának Sartre-nak a példája tanúsítja, hogy bizony nem ritka a rossz ügyek melletti elkötelezettség. A *disszidens értelmiségi* mint típus a modern értelmiségi léthelyzet sajátos kelet-európai változatának bizonyult. 1989 bársonyos forradalmi – ha forradalmak voltak egyáltalán! – az értelmiségi elit forradalmi voltak. Azonban a poszt-

totalitárius pillanat mámorának elmúlása után újfent kiderült, hogy a rendszerváltó értelmiség hatalomra kerülve vagy pillanatok megszűnik értelmiségi lenni, vagy pedig elhagyja a politika világát.

A Kiss Lajos András által finoman elemzett különböző kortárs értelmiségi típusokról szóló teóriák mindig túlmutatnak önmagukon: ez szükségképpen van így: Foucault, Deleuze, Guattari, Bauman, Bourdieu, vagy éppen a szlovén sztár-filozófus, Zizek végül mindig a fennállónál kötnék ki, hívják ezt globális kapitalizmusnak, technokapitalizmusnak, posztmodern állapotnak, vagy éppen információs társadalomnak. Mindenekelőtt ennek a természetét kell tisztázni ahhoz, hogy körvonalazni lehessen valamiféle értelmiség-koncepciót. Az egyébként egymástól nagyon különböző teóriák közös vonatkoztatási pontja annak megállapítása, hogy az elmúlt évtizedekben átléptünk valamiféle Rubiconon, s miközben természetesen számos szempontból folytonosság van a korábbi világállapottal, mégis új korszakban élünk, akármilyen címkével is illetjük ezt. Kiss nemigen titkolja rokonszenvét a fennálló bírálói, a kortárs kultúrkritika olyan neves képviselői iránt mint Pierre Bourdieu, Richard Sennet, vagy Christopher Lasch, akik a globális tömegmédia rendszerlegitimáló divatfogalmait bírálva arra a következtetésre jutnak, hogy napjaink mainstream köznyelve – az állítólagos ideológiamentességgel szöges ellentétben – nagyon is ideológiateltelt, s a maga eufémisztikus megfogalmazásaival a status quót legitimálja.

Ennek jó példája a *flexibilitás* szélteben-hosszában hangoztatott fogalma, amelynek Richard Sennett egy egész könyvet szentelt. Rugalmasnak lenni jó dolog: aki, ami rugalmas, az továbbél, fennmarad; ezzel szemben, ami merev, az lemarad, megkövesedik, elpusztul. Úgy is kell neki. A flexibilitás látszólag ideológiamentes fogalma egy posztmodernizált szociáldarwinizmus keretei között nyeri el a maga valódi jelentését. Ideológiai értelemben Dickens 19. századába tértünk vissza: a második világháború utáni jóléti államot legitimáló emancipációs narratívát magalapozó szolidaritás helyét magától értetődő módon vette át a legéltrevalóbbak túlélésének mint legfőbb erkölcsi maximának a nyersességét elleplező flexibilitás első hallásra oly ártatlannak tűnő frázisa. Hiszen alkalmazkodnunk kell a folyamatosan és egyre nagyobb sebességgel változó világhoz; a flexibilitás az adaptáció egyetlen lehetséges módja egy olyan környezetben, amelyben az intézményektől az identitásokig semmi sem állandó, minden folyékony, s ahol nincsenek fogódzóként szolgáló szilárd archimedesi pontok.

Alkalmazkodni azonban individuálisan kell, hiszen, – amint azt a neokonzervatív–neoliberális pantheon egyik fő szentjének számító Margaret Thatcher bon mot-ja lapidáris tömörséggel megfogalmazza – olyan dolog, hogy társadalom nincs is. Ernst Jünger első

világháború utáni próféciaja a totális mobilizáció állapotában élő világról valósággá lett. A posztmodern neokapitalizmus világa ebben a fogalmi keretben megváltoztathatatlanak és öröknek tetsző, a természet – vagyis a globális gazdaság – törvényeiből logikusan következő világrendnek tetszik. Ellene lázadni nemcsak hogy reménytelen, hanem kifejezetten ostoba vállalkozás; a dementia jelének számít, ha valaki ilyesmivel próbálkozik. A Kiss Lajos András által sorra vett teóriák közös vonatkoztatási pontját abban a kétségbeesett erőfeszítésben lehet megtalálni, amellyel szerzőik megpróbálják a kritikai értelmiség szellemiségét újraéleszteni. Az ilyesféle vállalkozásnak azonban két – önmagukban is nehezen megoldható – dilemmával kell szembenéznie.

Az első egy leendő változás – legyen az revolutív, vagy evolutív jellegű – alanyának a megtalálása egy olyan világban, amelyben a munkásosztály mint kollektív identitás megszűnt létezni. A probléma persze nem új, már Marcuse is ezzel küszködött *Az egy dimenziós emberben*, de – paradox módon többek között a régi vágású kapitalizmus és annak gyámkodó, a polgárt kiskorúsító jóléti állama ellen lázadó 68-as ifjúsági mozgalmak következményeként – egy olyan világban, ahol mindenki egyéni módon próbál meg minél flexibilisebb lenni, a lázadáshoz szükséges osztálytudat világra segítése egy új kritikai értelmiség bábaként történő közreműködésével úgyszólván kiltástalan vállalkozás. Az ilyesféle kísérleteket a reménytelenségből fakadó irracionális csodavárás, és a pszeudo-vallásosság aurája veszi körül. Ugyan mi a garancia arra, hogy a várva-várt Armageddon nem csupán pusztulást és szenvedést hoz magával, s a végén az áhított jobb világ helyett nem csupán romok és egy történelem utáni barbárság maradnak? A huszadik századnak a kapitalista világrend elleni forradalmi – ne felejtsük el, hogy nemcsak a bolsevik volt ilyen, de ilyennek indult a náci változat – olyan orvosságnak bizonyultak, amely rosszabb a kikúrálendő betegségnél. Amikor Kiss Lajos András az egyébként hozzá gondolatilag igen közel álló Zizeknek a jelenlegi világrend ellenében megfogalmazott, szent erőszakból táplálkozó világforradalom-teóriájával szembeni szkepticizmusának ad hangot, a probléma lényegére mutat rá:

(...) Zizek szerint a szubjektív erőszak akkor lényegül át isteni erőszakká, ha képes szétzúzni a fennálló társadalmi rend kereteit. De mi a garancia, hogy ez valóban bekövetkezik, és a zűrzavarból új és értelmes világrend jön létre, s nem állandósult erőszak vagy éppen újfajta totalitárius rend? A szlovén filozófustól erre nem kapunk választ.” /237–238. o./

A másik dilemmának az a lényege, hogy manapság nemcsak fűtőt és legénységet nehéz toboroznia a kapitánynak – vagyis a kritikai értelmiséginek – Az Aurórára, hanem legalább ennyire nehéz megtalálni a Téli Palotát, a hatalom székhelyét. Mert ugye a *hálózat* –

napjaink általános magyarázó erővel tetszelgő sztár-fogalma – felváltotta a hatalom hagyományos, hegytetőn álló, kőből épült várait és palotáit, amelyek úgyszólván természetes módon kínálták fel magukat célpontként. Pusztán létük arra provokált, hogy valaki vegye már be őket. Aztán a sikeres ostrom után sokszor – demonstrálva a ’nem tudják, de teszik’ bibliai eredetű Marx-féle megjegyzésének történelmi igazságát – többnyire csak a várurak személye változott, maga az erősség többé-kevésbé érintetlen maradt. A legjobb példa erre éppen az 1917-es orosz forradalom. De visszatérve a hálózathoz: nehéz erről egyértelműen eldönteni, hogy mennyiben egy megváltozott társadalmi és gazdasági valóság szerkezetét adekvátan leíró tudományos teória, mennyiben divatos és jól kezelhető metafora, és mennyiben a valóságot elleplező, napjaink szociáldarwinista világképével nagyon is kompatibilis ideológiai konstrukció. Alighanem mind a három egyszerre. Népszerűségét minden bizonnyal az internet, vagyis a világháló általános elterjedésének köszönheti. A kilencvenes években ez a mindenki – legalábbis az előfizetők – által elérhető korlátozatlan és korlátozhatatlan szabadság metaforája volt: elméletek tucatjai születtek az antik poliszdemokrácia elektronikus változatának, a digitális demokráciának eljövételéről. Számos próféta – értelmiségiek maguk is – a digitális éden eljövételéről vízionált. Úgy tűnt, hogy csak be kell lépni a világháló posztmodern paradicsomába, amelynek selymes fűvén békésen egymás mellett fog legelészni a top-menedzser és a részfoglalkozású McDonald’s-eladó. Nem egészen így történt, de erről persze nem az internet tehet.

De ne legyünk elfogultak: a háló fogalmának, ha azt arra a sajátos önszervezési vagy önirányítási módra vonatkoztatjuk, amelynek segítségével intézmények vagy szervezetek saját működésüket szabályozzák, nagyon is valóságos jelentése van. Amikor arról beszélnek, hogy a transznacionális vállalatok a kilencvenes évektől kezdve radikális szervezeti átalakuláson mentek át, a hierarchizált vállalat-irányítást, egy sokkal flexibilisebb – itt bizony ez nagyon is helyénvaló terminus! –, és sokkal hatékonyabb irányítási séma váltotta fel, akkor kétségkívül egy fontos változásra mutatnak rá. Ennek pedig mélyreható következményei voltak a globális tőkés rendszer szerkezetére nézve is: a régi vágású kapitalizmus a múlté lett, a karikatúrákról ismert, nagy hasú, kürtőkalapos, dollárral teli zsákokon szivarral a szájában üldögélő burzsoával egyetemben. Ahogyan azt Manuel Castells az információs kapitalizmust leíró nagy ívű teóriájában megfogalmazza: immáron nincsen, a szó hagyományos, 19. századi értelmében vett tőkés osztály; a hús-vér kizsákmányoló helyét különböző absztrakt entitások, befektetési és nyugdíjalapok vették át. Ebben a szép új világban Orwell ismert mondása némi módosítással azonban továbbra is érvényes: mindenki flexibilis, de van, aki flexibilisebb. Más szavakkal, a hatalom a legkevésbé sem tűnt el, ám illékonnyá, nehezen megfoghatóvá

lett. Ennek pedig nagyon súlyos következményei vannak az ezredforduló kritikai értelmiségijére nézve: Kiss Lajos András egyik írásának találó címét kölcsönvéve: bizony futóhomokra került.

Mi a teendő? – kérdezhetjük Csernisevszkij és Vlagyimir Iljics Lenin után szabadon. Kiss Lajos András kivételes tárgyismerettel és erudícióval megírt esszéinek értelmiségi szereplői napjaink kiemelkedő elmeéllel bíró gondolkodói; ám igazán megnyugtató választ, úgy tűnik, egyikük sem képes adni. Alighanem azért, mert ilyen nincs is. Németh László a Tanú bevezetőjében még azt írta: a hajósnak bíznia kell abban, hogy a csillagok jó irányba vezetnek, s van part, ahol végül majd kikötőre lel. Ma már nemigen tudható, hogy a csillagok jó utat mutatnak-e, mint ahogyan az sem, hogy létezik-e az a part. De azért hajózni muszáj.